

Ольга Іванова,

старш. наук. співроб. НБУВ,
канд. філол. наук

ДО ПИТАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ ОПИСІВ РУКОПИСІВ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ

У статті висвітлено головні характеристики опису рукописних книг для подальшої публікації у мережі Інтернету. Проаналізовано технологічні аспекти організації підключення рукописних фондів до системи автоматизації бібліотек ІРБІС-64.

Ключові слова: кодикологічний опис, рукописна книга, бази даних, Інтернет, ІРБІС-64.

Інформаційний простір навколо нас поступово поглинає усі аспекти дослідницької діяльності. Створюється велика кількість нових програм, що вирішують питання формалізації гуманітарного знання, які нещодавно вважалися достатньо проблематичними, а також оброблення, пошуку та оперативного отримання необхідної інформації. Рівень сучасних інформаційних технологій надає широкі можливості для фіксації, зберігання та використання інформації, яка зберігається у книгосховищах та бібліотеках, зокрема за допомогою сучасних баз даних. Зазнала кількох спроб формалізації і інформація, що міститься в рукописних книгах (далі – РК).

Особливості процесу описування рукописів зумовлюються самим об'єктом вивчення, який має не лише бібліографічну, але й історичну та культурну цінність. Тому опис РК ґрунтується на специфічній методиці кодикологічного дослідження, яке реалізується у складній структурі взаємопов'язаних рубрик, котрі відбивають багатоаспектний характер предмета дослідження. Процес науково-практичного описування РК відображається у кодикографічній системі методів та прийомів, які підпорядковані меті визначення зовнішньої та внутрішньої структури кодексу в єдності його форми та змісту, вивчення його походження, історії утворення та побутування.

Шлях існування РК як унікального об'єкта матеріальної та духовної культури в історичному просторі відображається в усіх її складниках: оправі блоку, матеріалі письма, мові, історичних записах, особливостях змісту, типу письма та почерку тощо. Цілісне уявлення про РК базується на

Вивчення рукопису починається з фіксації його зовнішніх характеристик, в першу чергу – стану його збереженості. Визначення загального обсягу кодексу, кількості аркушів або сторінок та зошитів, відповідність нинішньої послідовності їх розташування початковій, ступінь повноти зошитів, фіксація наявності та розташування аркушів, котрі були вставлені пізніше, реєстрація нумерації аркушів (фоліація), сторінок (пагінація) та зошитів (сигнатура) часу створення рукопису та бібліотечної, – все це дає змогу простежити зміни, яких зазнав блок книги протягом історичного існування, матеріальні втрати, які свідчать про втрати текстові та полегшують їх визначення, а також зафіксувати сліди та причини реставраційної роботи над кодексом.

Дослідження матеріалу письма рукопису (папірус, папір, пергамен та ін.) дає змогу отримати дані про його походження, час та технологію виготовлення. Найбагатший матеріал для дослідження з отриманням оптимального результату надає папір, який містить філіграні. Результатом філігранознавчого аналізу є суттєве уточнення датування рукопису, в якому відсутні прямі відомості про дату створення. Наявність філіграней в РК допомагає також висвітлити комплекс питань, пов'язаних з виробництвом паперу, шляхами його міграції, купівлі та продажу, використанням паперу схожого типу у майстернях та скрипторіях, торговими та власницькими марками.

Зовнішнє оформлення РК відбивається також у системі організації її сторінки. Саме через організацію сторінки РК здійснюється сприйняття тексту РК: спосіб розміщення тексту, наявність та розташування колонтитулів, позначення на бічних полях структурних одиниць враховує розуміння його змісту. Крім того, співвідношення розмірів поля тексту із розмірами бічних полів вказує на наявність або відсутність реставрації (поновлення) рукопису, оскільки при поновленні аркуші, як правило, обрізали.

Важливим етапом вивчення РК є аналіз письма, який передбачає констатацію типу письма, надання його загальної графічної характеристики, визначення кількості почерків та їхніх меж. У випадку великого обсягу кодексу та наявності кількох почерків або переходу писця з одного типу письма до іншого (наприклад, з півуставу до скоропису) визначення меж почерків часто потребує окремого сумлінного палеографічного дослідження, результати якого допомагають при

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34
встановленні історії написання рукопису, традицій окремих скрипторіїв, індивідуальних технологічних особливостей писців тощо.

Особливе місце в структурі РК належить його оздобленню, яке має дві функції. По-перше, це функція ілюстративна, у вивченні якої дослідник зосереджується на стильовому рішенні, техніці виконання прикрас РК. По-друге, оздоблення має рубрикаційне значення. Сюжети, мотиви, розміри прикрас, їх розміщення на сторінці, співвідношення з полем тексту – все це є складниками кодексу, які сприяють розумінню змісту рукопису. Оздоблення має на меті не лише прикрасити окремі частини аркушів або всього рукопису, а, здебільшого, чітко показати початок нового за змістом уривка або виділити призначення окремої частини тексту. Кожний художній елемент в оздобленні пов'язаний зі змістом самого тексту, який він відділяє. Та чи інша прикраса демонструє межу тексту, який має певний закінчений зміст і певну функцію.

Оправа є невід'ємним структурним компонентом кодексу і водночас має самостійну художню та історичну цінність. Вивчення технології виготовлення оправи, аналіз її складників, їх композиції та особливостей розташування дає можливість встановлювати час і місце її вироблення, а іноді – майстерню. Дослідження вигляду та окремих деталей книжкового блоку дає уявлення про реставрацію, виявляє певну традицію з виготовлення оправ майстерні, регіону, країни, допомагає встановити певні етапи історії побутування кодексу.

Велике значення в дослідженні РК має аналіз його змісту, який вивчається в цілому як зміст конкретного рукопису і передбачає визначення таких відомостей, як назва, ступінь повноти тексту, автор твору або укладач, перекладач, оздоблювач, палітурник, дата створення, загальна характеристика тексту (наприклад, переклад, тлумачення тощо), визначення складу РК, його однорідності, структурних одиниць, типу книги, пізніх доповнень до основного тексту тощо.

Додатковим джерелом у вивченні історії та культури взагалі і процесу створення й історичної долі РК зокрема є записи. Незважаючи на зазвичай анонімний характер написання РК, зустрічаються кодекси із записами писців, які нерідко містять відомості про замовників або вкладників замовленої книги до того чи іншого храму, із записами дарителів, спадкоємців, читачів рукопису тощо. Крім звичайної форми запису на аркушах книги трапляються і записи на наклейках, прикріплених пізніше дослідниками або читачами РК.

Схожу функцію у визначенні історичної долі кодексу мають різноманітні облікові знаки, котрі зазначають приналежність РК тому чи

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34
іншому власнику – особі або установі – у різні періоди існування: штампи, штемпелі, екслібриси, суперекслібриси, етикетки, котрі, як правило, супроводжуються номером шифру.

Таким чином, вищезазначене свідчить, що у дослідженні РК необхідним є всебічне вивчення із залученням знань багатьох дисциплін, які дають змогу не лише розкрити всі подробиці його створення, але і простежити обставини його походження та побутування, історію існування тощо.

Складний характер об'єкта дослідження, який потребує комплексного наукового підходу до нього, зумовлює також і необхідність найповнішого уявлення про кодекс в інформаційній моделі.

В Інституті рукопису (далі – ІР) робота над створенням інформаційного ресурсу проводилася ще в 90-ті роки ХХ ст., коли були висвітлені теоретичні питання взаємовідносин кодикології, кодикографії та системного джерелознавчого описування РК у монографії Л. А. Дубровіної «Кодикологія та кодикографія української книги»¹ і розроблена інформаційна кодикографічна модель опису РК в БД². Згодом в ІР була створена БД Кодекс на основі СУБД Visual FoxPro, за допомогою якою була здійснена спроба вирішити питання відображення класичної схеми описування РК в БД з урахуванням специфіки кодикологічного опису, що паралельно супроводжувалося проведенням комплексного опису рукописних книг XIV–XVI ст.³

Оскільки науковий опис РК суттєво відрізняється від бібліографічного опису друкованих видань, традиційні реєстраційні та інформативні функції каталогу друкованої книги, які спираються на усталений незмінний набір певних параметрів-показників і зумовлений ним обмежений пошуковий механізм, не можуть забезпечити відображення повноти та складності кодикологічного опису у БД.

РК, будучи не лише джерелом інформації, як сучасна друкована книга, але й предметом дослідження низки дисциплін, вимагає від електронного каталогу додаткових можливостей. З урахуванням того, що процес кодикологічного описування РК має характер дослідження – встановлення кодикологом на базі використання сукупності методів автора, назви, часу і місця створення, мови та мовних впливів, змісту, редакцій списків, записів, оздоблення тощо, – в розробленій БД, крім можливості збереження фонду та реєстраційно-інформативних функцій, була закладена можливість забезпечити реєстрацію та пошуковий механізм для десятків специфічних параметрів дослідження рукопису, що забезпечує досягнення науково-дослідних завдань.

код РК	код пол.	назва поля	стор.	текст(укр.)	текст(кирил.)	перепосилання
001_0166	00.00	Назвата		Четвероевангеліс (Ф. І, № 166). 1550-1561 рр.		
001_0166	01.00	Кількість сторінок		410 арк. Рукопис заможав і озглаво. Арк. 1-3 оз., 16-30 зв. дописані і вставлені при...		
001_0166	02.00	Матеріал письма		Папір з". 285x200 Філіграні (1) двопаллий арк. (арк. 2) - тип Ланцевісус № 489 (1624)		
001_0166	03.00	Організація ст.		Початок тексту 2004.00. 18 рядків. Копіювання з іменем евангеліста у верхньому куті		
001_0166	04.00	Письмо		Після першої половини XVI ст., крупний, в'язкий, з невеликим нахилом вправо	у=0, з=0, в ілюді оскоружливе, шрифтовий фон	

Так, БД має довільну структуру збереження показників у рамках 99 базових розділів та до 99 показників у кожному розділі (теоретичний запас нараховує близько 10 000 показників) і, таким чином, дозволяє зберігати текстову інформацію довільної довжини. У кожному показнику опису може зберігатися одне гіперпосилання на зовнішній файл, наприклад, графічний. У БД є можливість формування довідників, тобто списків визначень для спрощення введення стандартної інформації або термінів (введені, наприклад, довідники за типом книг, за країною походження паперу). БД містить віртуальну клавіатуру з кириличним шрифтом церковнослов'янського алфавіту.

Початковий перелік обов'язкових 12 розділів показників (*Кількість аркухів та стан збереження, Матеріал письма, Організація сторінки, Мова, Письмо, Оздоблення, Оправа, Зміст, Записи, Старі Шифри і штампи, Примітки, Опис*) був доповнений згодом ще кількома показниками, необхідність яких зумовлювалася конкретними дослідницькими завданнями, такими, як Інципіт, Експліцит, Походження паперу, Тип книги, Локалізація.

Оптимальність вибору структури БД була підтверджена у подальших дослідженнях основних характеристик рукописної книжності XVI ст., що базуються на науковому описі масиву рукописів XVI ст. з фондів ІР НБУВ, а саме: при вивченні паперу і визначенні країни його виробництва та встановленні закономірностей відповідності рівня оздоблення типу РК за характером його використання у кодексах XVI ст. Для проведення наукового аналізу описів використовувався найбільш зручний режим отримання перехресних таблиць з БД, де у рядках містяться окремі записи (опису рукопису), а у графах – окремі поля, обрані для аналізу.

Один із режимів вихідних документів БД дозволив отримати початкову версію для створення каталогу рукописів⁴. Основою структури каталогу стали поля із верхньої ієрархічної ланки опису за загальними, базовими розділами.

Сучасний рівень інформаційних технологій надає нові можливості для дослідження рукописів, проте примушує установи, що зберігають рукописні фонди, інтенсифікувати виконання інших завдань (особливо у напрямках зберігання та публікації).

До основних технологічних операцій з рукописними фондами слід віднести такі: реєстрація, каталогізація, цифрове (страхове) копіювання, дослідження (науковий опис). При реєстрації та каталогізації обов'язковим завданням є зберігання, публікація в Інтернеті і дослідження; при цифровому копіюванні – зберігання та публікація в інтернеті (обов'язкове при публікації повного зображення та бажане при публікації скороченого опису); при науковому описуванні обов'язкове завдання – дослідження. З цього випливає доцільність проведення цифрового (страхового) копіювання перед науковим дослідженням, оскільки за такої послідовності забезпечується або полегшується виконання практично усіх подальших завдань.

При вирішенні завдань публікації рукописних фондів в мережі Інтернет слід усвідомлювати наявність різних рівнів деталізації для кожного об'єкта (рукопису), інформація про який публікується, тобто фактично поступає у вільний доступ. Можна визначити декілька базових рівнів деталізації інформації щодо рукопису як об'єкта публікації в Інтернеті:

1. Основна адресна інформація про об'єкт.
2. Основна адресна інформація про об'єкт + узагальнений та скорочений науковий опис, іноді містить цифрові зображення окремих сторінок або їх фрагментів.
3. Основна адресна інформація про об'єкт + повний науковий опис.
4. Основна адресна інформація про об'єкт + цифрова копія.
5. Основна адресна інформація про об'єкт + цифрова копія + узагальнений та скорочений науковий опис.
6. Основна адресна інформація про об'єкт + цифрова копія + повнотекстова копія.
7. Основна адресна інформація про об'єкт + цифрова копія + повнотекстова копія + повний науковий опис (повноцінний набір коментарів до об'єкта або окремих його фрагментів, як цифрових, так і текстових).

При цьому під адресною інформацією слід розуміти відомості про місцезнаходження РК (назва сховища чи бібліотеки, шифр) та її назву, до цього можуть бути додані основні відомості про РК, що представлені на бібліографічній картці. Щодо цифрової копії, тут ідеться саме про сканований (але не розпізнаний) образ РК.

У зв'язку з необхідністю забезпечення доступу до рукописних фондів, зокрема їх описів, було вирішено здійснити переведення інформації із БД «Кодекс» до системи ІРБІС-64, на базі якої створено бібліотечно-інформаційні сервіси НБУВ.

Серед основних переваг цієї системи слід зазначити розвинуті системи каталогізації та пошуку, підтримку системи міжнародного набору символів UNICODE стандарту UTF-8, підтримку кодів UNICODE (у вигляді UTF-1).

Для переходу на систему ІРБІС-64 були внесені відповідні зміни (доповнення) до поточної структури, причому деякі поля довелося розділити на дрібніші інформаційні частини. Нижче подається перелік полів, представлений за хронологією зміни структури:

- 00.00 Назва/дата
- 01.00 Кількість сторінок та стан збереження
- 02.00 Матеріал письма
- 03.00 Організація сторінки
- 05.00 Мова
- 04.00 Письмо
- 06.00 Оздоблення
- 07.00 Зміст

- 08.00 Записи
- 09.00 Оправа
- 10.00 Старі шифри і штампи
- 11.00 Примітки
- 08.01 Запис
- 01.01 Інципіт
- 01.02 Експліцит
- 06.01 Заставки
- 06.02 Кінцівки
- 06.03 Ініціали
- 06.04 Мініатюри
- 08.03 Запис писця
- 08.02 Власницький запис
- 08.04 Запис замовника
- 08.05 Запис купчий
- 08.06 Вкладний запис
- 08.07 Запис дарчий
- 12.00 Бібліографія
- 00.01 Початкова дата
- 00.02 Кінцева дата
- 00.03 Локалізація
- 06.05 Малюнки
- 06.06 Рівень оздоблення
- 00.04 Тип
- 02.01 Походження паперу
- 12.01 Аркуш використання
- 02.02 Філіграні
- 10.50 Надходження
- 07.50 Зміст – частина
- 07.60 Зміст – стаття
- 07.10 Текстові лакуни
- 12.10 Публікація
- 00.05 Автор
- 08.08 Запис історичний
- 08.09 Запис палітурника
- 00.06 Писець
- 01.10 Кількість аркушів
- 01.20 Стан збереження
- 06.07 Заголовок

06.08 Позначки

07.70 Давньоруські та інші слов'янські свята

07.01 Примітка до змісту

07.02 Приписки до змісту

06.09 Рамки

00.10 Номер фонду (римськ.)

03.01 Таблиці

06.10 Гравюра

00.07 Палітурник

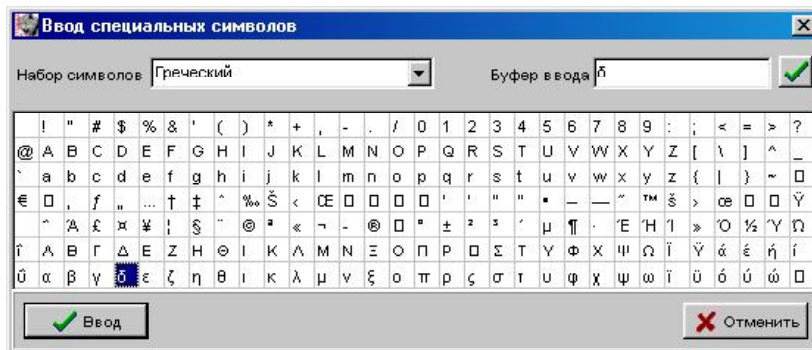
06.11 Таблиці

06.19 Оздоблення (картка)

00.11 Ступінь повноти

04.10 Нотація (музична)

Система ІРБІС-64 забезпечує введення даних в межах одного кодового набору, який, як правило, дозволяє використовувати крім англійської ще одну мову. У системі передбачені засоби, що дозволяють вводити символи, не включені в обраний набір. Така можливість реалізована за допомогою спеціального режиму, який викликається в процесі коригування полів натисненням клавіші <F5>. При цьому на екрані з'являється форма для введення спеціальних символів.

Необхідні символи поступово відбираються у Буфер вводу за допомогою кнопки з «галочкою» у правому верхньому куті або подвійним кліком мишкою на обраному символі і формують необхідну послідовність символів для остаточного введення у поле коригування (кнопка Ввод у нижньому лівому куті).

При користуванні системою ІРБІС-64 слід враховувати її специфіку при роботі з повнотекстовими (за термінологією розробників) БД. Повнотекстові БД ІРБІС забезпечують можливість роботи з файлами у форматах HTML, TXT, RTF, PDF, DJVU, DOC, XLS, PPT. У таких повнотекстових БД системи ІРБІС-64 читач за результатами пошуку отримує повністю текстовий документ або конкретну сторінку файлів PDF чи DJVU з можливістю перейти до інших сторінок документа.

Вид об'єктів повнотекстового пошуку (документа повністю або окремої сторінки) залежить від опцій, обраних адміністратором при формуванні БД. При включенні у повнотекстову базу файлів PDF чи DJVU адміністратор має можливість вибору: буде включено посилання на весь документ чи на кожну його сторінку. Для інших форматів можливість такого вибору відсутня, і файл надається читачеві повністю. Слід зазначити, що інші формати – HTML, TXT, RTF, DOC, XLS, PPT – мають розвинуті внутрішні системи пошуку, і тому навігація в них не є ускладненою для користувачів.

Таким чином, з урахуванням зазначеної специфіки, основними форматами, першочерговими для публікації в інтернеті рукописів, мають стати саме PDF чи DJVU, а для текстів РК та їх описів – TXT, RTF, DOC.

Оскільки процеси публікації в інтернеті та дослідження рукописів в останні роки стали суттєво відрізнитись, доцільно розглядати подальший розвиток програмного та інформаційного забезпечення у цих сферах окремо. Додатковою можливістю для підключення інформаційних джерел, що знаходяться за межами БД, є включення гіперпосилань на зовнішні об'єкти: на бібліографічні джерела, на географічні об'єкти, пов'язані з рукописом, на опис конкретних історичних подій або персоналій.

У сфері забезпечення дослідницького процесу є можливість використання досвіду успішної реалізації при створенні загальнодоступних інформаційних ресурсів для дослідників, таких, наприклад, як онлайн-альбоми (БД) філіграней⁵.

Так, система навігації в БД Пікар-он-лайн надає можливість вести пошук у трьох основних напрямках.

Перший: повнотекстовий пошук англійською, німецькою та французькою мовами включає в себе пошук за головним мотивом філіграні, який передбачає можливість використання логічних конструкцій «та / або».

Другий: пошук за кількома показниками – за власниками паперових фабрик, за місцезнаходженням рукопису (сховища, бібліотеки), за встановленими датами написання РК, за місцем створення РК (за історичними та сучасними назвами).

Третій: структурний перегляд, побудований за ієрархічною системою. На верхньому рівні розміщуються типи (мотиви) філіграней, які можна переглянути або за допомогою ієрархічних дерев, або за допомогою таблиць із зображеннями варіантів філіграні поточного ієрархічного рівня. При підході «мишкою» до ієрархічного рівня або до зображення у таблиці формується підказка, яка складається з переліку ієрархічних рівнів, кількості філіграней, які входять до ієрархії, крайні значення розмірів самої філіграні та крайні розміри між вержерами.

На будь-якому рівні пошуку користувач знає кількість філіграней, які задовольняють умови пошуку та їх граничні розміри.

Наприклад, ієрархічний рівень *голова бика – з очима – з подвійною лінією над нею – з хрестом з подвійною лінією над нею* містить 844 філіграні з висотою від 24 до 207 мм, шириною від 26 до 59 мм, відстань між вержерами від 26 до 77 мм. При переході на нижчий ієрархічний рівень відбувається поділ ще на 11 категорій.

Таким чином, поступовий пошук приводить користувача до конкретної філіграні, де поряд з її зображенням подається детальний опис.

Сайт Пікар-он-лайн є яскравим прикладом забезпечення швидкого та ефективного структурованого пошуку по великій базі знань щодо зображень та текстової інформації (близько 92 тис. записів).

Отже, ми бачимо, що при створенні власних або спільних інтернет-ресурсів, присвячених дослідженням або публікаціям РК, необхідно обов'язково забезпечувати побудову відповідних розширених сервісів навігації та пошуку.

Можна констатувати, що на цей час відбувається поступовий перенос процесу досліджень РК до інтернет-простору. Для забезпечення загальної сумісності інформації необхідно здійснити перехід на загальну систему кодування UNICODE (UTF-8). З метою збереження всього масиву рукописів необхідно провести цифрове копіювання. Враховуючи очікуваний перенос дослідження та публікації в інтернет-простір слід зазначити, що цифрове копіювання набуває пріоритетного значення при організації робіт бібліотечних підрозділів, які зберігають рукописи.

Примітки

¹ Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія української книги. – К., 1993.

² Дубровіна Л. А., Гальченко О. М., Іванова О. А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992.

³ Іванова О. А. База даних «Кодекс» рукописної книги XVI ст. // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – 2001. – Вип. 6. – С. 289–294.

⁴ Іванова О. А., Гальченко О. М., Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : наук. кат. : палеогр. альбом. – К., 2010. – С. 436–438.

⁵ Пікар-онлайн [Електронний ресурс] / Спосіб доступу : <http://www.pic-card-online.de/sitemap.php?sprache=en>. – Заголовок з екрану; Briquet Online [Електронний ресурс] / Спосіб доступу : http://www.ksbm.oeaw.ac.at/_scripts/php/BR.php. – Заголовок з екрану; Голландська колекція водяних знаків [Електронний ресурс] / Спосіб доступу : <http://watermark.kb.nl/> – Заголовок з екрану.